

ФІСКАЛЬНІ ФУНКЦІЇ ПОСАДОВИХ ОСІБ У РУСЬКИХ ТА УКРАЇНСЬКИХ ГЕТЬМАНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ІХ – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХVІІІ СТ.

Глушак Ю. М., Глушак О. Ю.

Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського, Сімферополь, Україна

У статті досліджуються фіскальні функції посадових осіб у руських та українських гетьманських землях у ІХ – першій половині ХVІІІ ст., динаміка змісту цих функцій а також кола осіб, що їх виконували.

Ключові слова: князь, данина, фіскальні функції.

Актуальність теми дослідження обумовлена, зокрема тим, що сучасна теоретико-правова наука у концептуальних визначеннях такого суспільного феномену, як держава серед притаманних їй обов'язкових ознак майже завжди називає спроможність здійснювати фіскальну функцію, тобто забезпечувати надходження до скарбниці доходів, необхідних для виконання інших державних завдань. Засобом же дії фіскальної функції держави є податок – обов'язковий індивідуально безвідплатний платіж, що сплачується у встановленому законодавством порядку. Отже, виконуючи також регулюючу (держава за допомогою податків впливає на рівень виробництва та споживання) і контрольну функції, податки є визначальною категорією системи оподаткування будь-якої держави [1, с. 602].

Метою даної статті є аналіз змісту фіскальних функцій та посадових осіб, що їх виконували, у ІХ – першій половині ХVІІІ ст.

У цьому контексті звернемо ще раз увагу на відомий марксистський погляд щодо ознак держави, які відрізняють її від організації суспільної влади за родової організації людства: розподіл підданих держави за територіальними одиницями; встановлення особливої публічної влади, яка вже безпосередньо не збігається з усім населенням; стягування податків з населення і отримання від нього запозичень для утримання апарату державної влади [2, с. 48].

Поділяючи таку точку зору, доцільно припускати, що українські національні традиції у сфері оподаткування почали зароджуватися одночасно з виникненням перших державних утворень на східнослов'янських землях. Вони мали бути пов'язані з княжими функціями збирання данини, що виконувалися повноважними воєводами і спеціально призначеними для цього дружинниками. Поруч з цим варто пояснити деякі особливості застосування термінології в ході нашого дослідження. Зокрема, висвітлюючи фіскальні функції посадових осіб на руських і українських гетьманських землях указанного періоду, застережемо, що такі категорії сучасного фінансового права, як «податок» чи «мити» в їхньому ретроспективному застосуванні мають дещо інше смислове навантаження. Отже вважаємо цілком оправданим підхід дослідника фіскальної політики Російської імперії Саксонова В., який звертає увагу на те, що у часи нерозвиненості грошового обігу і недосконалої системи побудови фіскальних органів досить поширеною була не тільки грошова, а й натуральна форма

сплати податків. Тому, по суті, дослідники таких історичних періодів мають справу скоріше з так званими «податями» і «зборами» [3, с. 45].

З огляду на це у нашому дослідженні термін «податок», на відміну від слів «подать» або «повинність», використовується у тих випадках, коли потребується зауважити на його узагальнюючій семантиці, як обов'язковому наданню державі грошових та натуральних ресурсів унаслідок дій її фіскальних органів. До того ж окреме уточнення, на наш погляд, доцільно зробити стосовно використання терміна «данина», як специфічної форми збирання податків. Адже, на відміну від податі, данина – це натуральні або грошові побори з переможених на користь переможців, які у відповідних обставинах виконують різну роль.

Руські князівства. Данину сплачували як військову контрибуцію, про що згадується у недатованій найдавнішій частині «Повісті временних літ». Але згодом у Давньоруській державі IX ст. князі перетворили данину на прямий державний податок, що сплачувався всім населенням. Первісною формою його збору було полюддя – щорічний об'їзд пізньої осені, взимку або ранньою весною князем з дружиною власних володінь та скорених племен. Данина збиралася хутрами, медом, воском або грошима. Спочатку розмір данини та періодичність її сплати не регламентувалися, що викликало зловживання з боку князів. Повстання древлян у 945 р. і загибель князя Ігоря змусили його вдову княгиню Ольгу встановити фіксований розмір та періодичність стягнення данини, визначити місця погостів – спеціально встановлених для цього пунктів, а також призначити уповноважених збирачів. Одиницею обкладення даниною було встановлено дим – господарський двір та рало – хліборобську родину [4, с. 10].

Варто погодитися, зокрема і з думкою дослідника інституту земельних відносин у цивільному звичаєвому праві Бачура Б. про те, що «у X-XI ст.ст. тільки починається процес «окняжіння» території сусідських общин, підкорення вільних общинників шляхом розповсюдження на них суду і данини княжою владою». При цьому поступово данина перетворювалася на феодалну ренту. Але у ті часи вже мали існувати встановлені звичаєвим правом норми і порядок збирання данини, яку з кожного двору в своїх общинах збирали виборні старости або інші керівні громадські особи. При полюдді вони віддавали її князям, які поки що не мали права підвищувати данину за власним розсудом [5, с. 60-61]. Але безпосереднє вивчення цих процесів стає можливим лише з часу, про який уже йдеться у відповідних історичних джерелах.

Так, літописець «Повісті временних літ» повідомляє, що князь Олег Святославович у Київській землі скрізь посадив «мужів своїх», віддавши їм в управління певні території з містами та їхніми околицями. А після того, як у 1096 р. Олегом були підкорені Муромська і Ростовська землі, тут київський князь теж «посадив посадників своїх по містах і данину почав брати» [6, с. 20, 168-169]. Посадники, як і їхній князь, мали у своєму підпорядкуванні дружину, відповідні підрозділи якої очолювали командири: тисяцькі, соцькі, десяцькі. На цих воєначальників покладалися не лише функції захисту від зовнішнього ворога, а й внутрішньої адміністрації, зокрема торгівельно-поліцейські та допомоги княжам збирачам данини. Посадники й во-

лостелі (управителі сільськими волостями) мали найближчих помічників – тіунів, а також помічників зі спеціальних справ – мечників, мостників, вірників тощо.

Усі ці особи вже утримувалися за рахунок податків і поборів з населення, що забезпечували функціонування певної системи управління, так званого «кормління» [7, с. 59-61], що було притаманно історії розвитку практично всіх стародавніх і середньовічних держав.

Разом з тим для Київської Русі, як і для більшості тогочасних європейських держав, було характерним поступове становлення зв'язків і відносин сюзеренітету-васалітету серед пануючої верстви населення. Ці інститути в руських землях виникали саме на основі збирання і розподілу данини. Тобто місцеві князі, які ще до середини X ст. іменувалися великими, пізніше визнали зверхність київського князя. Тепер вони мусили виставляти війська на поклик єдиного великого князя і передавати до Києва частку данини, яка збиралася з підвладної місцевому князю території. За таку «службу» місцеві князі користувалися заступництвом великого київського князя, залишали собі частину данини, яку збирали. При порушенні вірності великий князь міг приборкати «васала військовою силою, після чого непокірливий ризикував утратити свої володіння. Такі відносини регламентувалися особистими договорами у формі так званих «хрестоцілувальних грамот», в яких насамперед передбачалося, що сюзерен наділяє свого васала землею з наданням йому імунітетних прав. Таким чином на незмінних засадах «кормління» почала формуватися двірсько-вотчина система управління, яка, на відміну від десяткової, де не було поділу на центральні і місцеві органи, передбачала виокремлення останніх. При чому вона склалася на всіх рівнях земельної ієрархії – у великокнязівському домені, у володіннях місцевих князів, а також у боярських вотчинах. Скрізь земельні власники одержували широкі судові і адміністративні права щодо залежного населення.

Як своєрідний орган місцевого самоврядування у цей час продовжувала існувати верв – сільська територіальна община. І члени верви, поєднані між собою круговою порукою, мали перед князівською адміністрацією фінансові і поліцейські зобов'язання [7, с. 62-64, 66].

У XII-XIII ст.ст. з поширенням децентрових процесів у Київській державі функції центрального управління було перебрано удільними князями, які самі по собі стали іменуватися великими. Одним із перших з під влади Києва в 1097 р. вийшов галицький князь, а в 1199 р. утворилося об'єднане Галицько-Волинське князівство, яке поступово стало політичним центром Південної Русі. Тут княжа влада експропріювала значну частину общинних земель уже в XII ст. [5, с. 7-72] і, як вважав відомий історик Лінниченко І., саме це призвело до суттєвого зміцнення боярської опозиції княжій владі. Адже саме за допомогою бояр відбувалася активна руйнація сусідської общини [8, с. 169].

Але, на наш погляд, не варто говорити про суттєві відмінності у здійсненні фінансової функції посадовими особами в Галицько-Волинському князівстві, порівняно з іншими руськими землями, оскільки тут продовжували діяти норми звичаєвого права, що знайшли своє відображення в Руській Правді. У різні часи діяли всі відомі її редакції [9, с. 95], а характерною рисою управління залишалася система «кормління», за якої частина прибутків від волостей, що їх збирали агенти центральної

влади князівства, йшла їм на «корм». Певна роль у місцевому управлінні продовжувала належати сільській общині, яку князівська адміністрація мобілізувала на збирання податків і виконання усім «миром» поліцейських функцій. Безпосередньо для цього у межах общини обиралися старости. Містами у Галицько-Волинському князівстві також управляли посадники і тисяцькі, які володіли правом збирання з населення данини та різного мита – важливої частини князівських доходів [7, с. 104, 116].

Лише з появою потужних зовнішньополітичних чинників склалися певні умови для конвергенції князівських традицій двірсько-вотчинного управління в руських землях, що зокрема стосувалося й податкової галузі.

Таким чином, проаналізувавши процеси генезису та еволюції фіскальних функцій посадових осіб державних апаратів, які розповсюджували свою територіальну юрисдикцію на русько-українські землі з найдавніших часів до їхнього розподілу між Австрійською, Російською і Османською імперіями, можливо дійти висновку про те, що вони відбувалися у відповідності із загальносвітовою хронологією розвитку людської цивілізації.

Список літератури

1. Снігерьев О. П., Кучерявенко М. П. Податок //Юридична енциклопедія. – К. : «Українська енциклопедія» ім. М.П.Бажана. – . – Т. 4. – 2002. – 850 с.
2. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства //К. Маркс, Ф. Энгельс. Собрание сочинений – М. : Политиздат. – . – Т. 21. – 1961. – 648 с.
3. Саксонов В. Б. Організаційно-правове забезпечення фіскальної політики Російської імперії на території Південної України (остання третина XVIII ст.) : дис... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / В. Б Саксонов. – Х., 2004. – 195 с.
4. Чехович В. А. Данина //Юридична енциклопедія. – К. : «Українська енциклопедія» ім. М.П.Бажана. – . – Т. 2. – 1999. – 750 с.
5. Бачур Б. С. Институт земельных отношений в гражданском обычном праве Украины в X – середине XIX вв. (историко-правовой аспект) : дисс... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Б. С. Бачур. – Одеса, 2004. – 205 с.
6. Повесть временных лет. – М., Л., 1950. – 108 с.
7. Історія держави і права України / [У двох томах] / [За ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина, В. Д. Гончаренка]. – К. : Вентури. – . – Т. 1. – 2003. – 568 с.
8. Линниченко И. Взаимные отношения Руси и Польши до половины XIV ст. / И. Линниченко. – К., 1884. – 285 с.
9. Музиченко П. Історія держави і права України / П. Музиченко. – К. : Ін Юре, 1999. – 645 с.

Тлуцак Ю. М. Фискальные функции должностных лиц в русских и украинских гетманских землях в IX – первой половине XVIII ст./ Ю. М. Тлуцак// Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия : Юридические науки. – 2010. – Т. 23 (62). № 2. 2010. – С. 64-68.

В статье исследуются фискальные функции должностных лиц в русских и украинских землях в IX – первой половине XVIII ст., динамика содержания этих функций, а также круга выполняющих их лиц.

Ключевые слова: князь, дань, фискальные функции.

Тлuschak Y., Тлuschak O. The fiscal functions of officials in the Russian and Ukrainian Hetman lands in the IX – the first half of XVIII century / Y. Тлuschak, O. Тлuschak // Scientific Notes of Tavrida National V. I. Vernadsky University. – Series : Juridical sciences. – 2010. – Vol. 23 (62). № 2. 2010. – P. 64-68.

This article investigates the fiscal functions of officials in the Russian and Ukrainian lands in the IX - the first half of XVIII century., the dynamics of the content of these functions, as well as fulfilling the terms of their personalities.

Keywords: Prince tribute, the fiscal functions.

Поступила в редакцию 14.12.2010 г.